

6. Поясок Т.Б. Система застосування інформаційних технологій у професійній підготовці майбутніх економістів : монографія / Т.Б. Поясок // МОН України. АПН України. Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих. – Кременчуг: П.П. Щербатих О.В., 2009.-348с.
7. Дмитриева М.А. Психология труда и инженерная психология: учеб. пособ. / М.А. Дмитриева, А.А. Крылов, А.И. Нафтульев.- Ленинград: ЛГУ, 1979.- 224с.
8. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни.- М.: Мысль, 1999.- 158с.
9. Божович Л.И. Проблемы формирования личности: Избранные психологические труды.- М., Воронеж, 1996.- 352с.
10. Гинзбург М.Р. Психологическое содержание личностного самоопределения // Вопросы психологи. – 1994.- №4.-С.43-52.
11. Климов Е.А. Психология профессионала.- М., 1996.- 400с.
12. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологи, 2-е изд.- М.: Гос. учеб.-педаг. Узд-во Министерства просвещения РСФСР, 1946.- 703с.
13. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность.- 2-е изд.,- М.: Политиздат, 1977.-304с.

330.16; 330.162

*Зухба О.М., к.е.н., доцент,
кафедри економічної теорії та держуправління ДонНТУ*

ІНСТИТУТ ЕТИКИ ЯК ЧИННИК ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ДОМОГОСПОДАРСТВА

Господарювання окремих економічних суб'єктів мікрорівня - домогосподарств, окремих індивідів, підприємств – механізм прийняття ними господарських рішень, мотиви, стимули, обмеження, результативність їх діяльності останні роки активно привертають увагу науковців різних галузей знань: економістів, соціологів, психологів, істориків, культурологів. В сучасній Україні досить часто відбувається порушення господарюючими суб'єктами правових норм і етичних правил економічної поведінки, що дестабілізує соціально-економічну систему, провокує загострення протиріч та соціальних конфліктів. На цьому фоні зростають суспільні витрати, що має негативний економічний ефект. Визначення впливу інституціональних чинників допоможе удосконалити інструментарій управління соціально-економічним розвитком економічної системи на всіх її рівнях.

Проблеми впливу інституціональних факторів на функціонування окремих господарюючих суб'єктів та системи в цілому вивчаються в межах інституціонального напрямку економічної теорії [1-4], але ментальні чинники економічної діяльності саме домогосподарства майже не досліджувалися.

Прийнято вважати, що домогосподарство в суспільному відтворенні виконує декілька досить визначених функцій: функція споживання (кінцеве використання товарів та послуг), інвестиційно-накопичувальна функція (формування збережень та накопичень), виробнича функція (створення товарів та послуг для домашнього та суспільного споживання), господарсько-побутова функція (побутове самообслуговування членів родини), відтворювальна функція (відтворення робочої сили та людських ресурсів, відтворення та розвиток людського капіталу). Виробнича функція завжди була провідною серед інших функцій домогосподарства, тому що забезпечувала економічні можливості для виконання всіх інших завдань. В доринкових умовах домогосподарське виробництво було єдиною можливою його формою. З часом ускладнення технологій, зростання обсягів випуску, спеціалізація заклали матеріальні та організаційні умови для переходу від натурального до ринкового господарювання.

За великим рахунком, підприємницька діяльність може розглядатися як різновид економічної діяльності домогосподарства, яка є виділеною в ринкову сферу, делегованою домогосподарством специфічному інституту – фірмі. Зрозуміло, що процес виокремлення виробничої функції за межі домогосподарства продовжувався досить тривалий час (декілька століть), інколи мав зворотний напрям, коли економічні умови не дозволяли діяти фірмі достатньо ефективно.

Таке делегування виробничої функції домогосподарства іншому інституту, спеціалізованому саме на виробництві – фірмі, обумовлено дією низки економічних та інституційних чинників. Насамперед, виділення економічної діяльності домогосподарства дозволяє за рахунок спеціалізації знизити витрати, що підвищує ринкову конкурентоспроможність виробництва. Не менш важливим є те, що таке виділення виробництва в окрему ринкову сферу дозволило віддалити від домогосподарства ринкові ризики, що складають необхідну умову ринкової діяльності. Це стало певною гарантією збереження самого існування інституту домогосподарства, до того ж, дозволило

підвищити економічну ефективність господарювання. Економічні причини виникнення фірм з погляду теорії трансакційних витрат досить докладно вивчено Коузом [5], але в економічній літературі ще не проаналізовано наслідки цього процесу для домогосподарства, від якого фірма відділилася.

Практикою господарювання сформульовані необхідні інституційні умови ефективного підприємництва. На макрорівні мова йде про стабільність економічної та соціальної політики, що надає впевненості економічним суб'єктам в їх майбутньому. Існування розвинутої інфраструктури підприємництва, добре налагоджена банківська система, позитивний суспільний клімат, ефективна система захисту всіх видів власності дозволяють значно знизити ризики та трансакційні витрати. Суттєве значення має дебіюрократизація господарського регулювання з боку держави та місцевої влади. Таки загальні інституційні умови пояснюють ступень ефективності фірми (підприємства), але зовсім не пояснюють, чому одні з домогосподарств активно використовують свої ресурси через ринковий механізм, а інші – намагаються вижити за рахунок натурального використання таких ресурсів всередині родини. Чому з переходом до змішаної економіки лише деякі домогосподарства прийняли ринковий світогляд, а інші залишилися в стані очікування повернення радянської системи? Чому вони не сприйняли нової моделі господарської поведінки?

Можливо, на вибір моделі виробничої поведінки впливають не тільки загальні економічні, а й інші чинники? Зрозуміло, що серед таких чинників істотне місце займають такі неекономічні інституції, як релігія, ідеологія, національна свідомість, народні традиції, звички, системи оцінювання результатів та процесу економічної діяльності, що склалися у суспільстві. Тому метою дослідження є аналіз неекономічних чинників та інститутів, що впливають на економічну поведінку домогосподарств.

Аналіз логіки історичного розвитку соціально-економічних систем показує, що етична складова відноситься до числа його найважливіших детермінант. Релігія є суттєвою етичною складовою людського світогляду, тому вона допомагає людині визначитися у світовому економічному просторі, визначає певні трактування її господарської та підприємницької діяльності. Макс Вебер визначив певні релігійно-етичні типи ідеальної діяльності людини, серед яких є як сумісні, так і несумісні з ринковим світоглядом. Так, для представника іудаїзму ідеалом життєдіяльності є книжник, якій намагається зрозуміти всі багатоманітні прояви життя, у тому числі й багатство як дар Божий, через смислові тлумачення Святого писання. З погляду конфуціанця такою ідеальною діяльністю є робота бюрократа, якій організує світ, для індуїста – діяльність мага, якій цей світ упорядковує, для буддиста – це роздуми монаха, якій мандрує та спостерігає, для мусульманина – життя воїна, що підкорює світ, для християнина – це автономна праця ремісника, яка забезпечує свободу особи [6, с.256-257].

Система традицій, моральних і етичних норм економічної поведінки не є чимсь даним і незмінним. Протягом усієї еволюції людської цивілізації кожному етапу її розвитку відповідали певні норми поведінки. В умовах первісного суспільства ці норми сприяли появі правил поведінки, що культивують колективізм, підпорядкування вождеві племені, певний поділ прав і обов'язків усередині племені. Надалі при переході від племінного й кочового способу життя до осілого, з розвитком поділу праці, появою торгівлі виникає закріплення прав власності за конкретними індивідами. Розширюється обмін як усередині груп, так і між групами людей.

Моральні правила поведінки перетерплюють зміни: до вроджених правил моралі, заснованих на інстинктах (солідарність, альтруїзм, групове прийняття розв'язків), додаються соціально похідні. Саме ці похідні інститути, зберігаючись і еволюціонуючи, дозволили виникнути сучасній цивілізації, заснованій на економічному й соціальному обміні між людьми й між державами. На основі таких правил поведінки виникли правові норми, сформувалися системи прав, що сприяють обміну й полегшують його.

Залежність інститутів релігійної та господарської етики досить ретельно вивчив Макс Вебер. Він визначив, що становлення ринкового світогляду має тісний зв'язок із релігійною ментальністю, що не кожна релігія може забезпечити ефективне існування ринкових відносин, сформувати раціональне поводження індивіда в господарюванні. Серед інших він виокремив протестантську етику як таку, що забезпечувала госпрозрахунковий напрям думок [7, с.80]. Саме такі люди були носіями нового ринкового мислення, які професійну діяльність розглядали як божественне покликання, що створювало концепцію раціональної аскези, яка до багатства ставилася як до засобу розвитку виробництва.

Епоха генезису капіталізму стала не тільки часом формування механізму експлуатації найманої праці, а ще й часом формування світогляду нового типу робітника, масового виробника,

наполегливого, вольового, здатного до самодисципліни, чутливого до економічного стимулювання. На арену суспільного виробництва висунувся як головний мотив економічної діяльності реальній інтерес, без якого неможливе висока ефективність виробництва. В масовому світогляді утвердилася нова господарська етика: виробництво повинне бути організовано таким чином, щоби витрати праці та засобів виробництва не тільки обов'язково окупалися, але й приносили прибуток.

Зміни у світогляді знайшли своє віддзеркалення й у наукових поглядах. Наприкінці XVIII століття в європейському науковому просторі сформувалася ідея економічної людини, яка керується власним інтересом. А.Сміт став першим економістом, якій заложив уявлення про людську природу в основу цілісної теоретичної системи. У в своєму «Багатстві народів» він пише о властивостях людини, що впливають на його господарську діяльність. По-перше, це схильність до обміну одного предмету на інший, по-друге, власний інтерес, егоїзм, «однакове у всіх людей постійне прагнення покращувати своє положення» [8, с.63]. Тобто, за Смітом, існують не тільки загальноекономічні, а й інші – особисті – чинники господарювання.

Д.Рікардо доповнює дослідження Сміта дослідженням специфіки економічної поведінки окремих класів, серед яких лише капіталісти поводяться відповідно до логіки свого власного економічного інтересу. За Рікардо, робітники підкорюються привичкам та інстинктам, а землевласники є ледачі одержувачі ренти, які не власні над своїм економічним становищем [9]. В своїх дослідженнях англійські класики використовували ідеальну модель окремого індивіда, а не домогосподарства, в якій головним мотивом економічної поведінки був власний інтерес людини, діяльність суб'єкта характеризувалася повною компетентністю та відповідальністю, враховувалися різні, в тому числі й негрошові чинники добробуту.

Традиції класичної економічної теорії були продовжені у марксизмі. Економічна діяльність за Марксом зводилася до суто класового підходу. Робоча сила індивіда визначалася як вартість споживчих благ, що необхідні для робочого та його родини. Але такі чинники, як співвідношення прав на засоби виробництва, родинний розподіл споживання, особливості прийняття економічних рішень всередині родини практично не аналізувалися. Тобто для Маркса індивіди та домогосподарства розподілялися та виконували свої функції відповідно до заздалегідь визначеної класової структури. Чинники економічної діяльності, які не відповідали завданій класової системі, не враховувалися та не досліджувалися. Економічним агентом за поглядами марксистів визнавався лише класово визначений індивід, а не домогосподарство. Але й на рівні окремого індивіда поза увагою дослідження залишалися важливі неекономічні фактори діяльності – інститути світогляду, релігії, традиції.

Розвиток етичних традицій, що створюють умови для існування розвинутого порядку, не відбувається як односпрямований та прямолінійний процес. Еволюція моральних правил займає чільну роль у визначенні норм поведінки цілих народів, наприклад, правила, що ґрунтуються на племінному дусі, колективізмі, протиставленні індивіда групі тощо. Завдяки подібним традиціям і нормам людської поведінки, формувалися цивілізації, що заперечують важливість обміну, торгівлі, інституту приватної власності й індивідуалізму в цілому. Історія дає чимало прикладів подібних суспільств або тоталітарних держав, що засновують свої економічні й соціальні системи не на ринковому механізмі й волі, а на примусі й підкоренні вищим цілям і планам, які відомі тільки тиранові, диктаторові, вождеві або якомусь іншому верховному органу влади.

Ринковий механізм дозволяє оптимізувати економічну діяльність, знижуючи економічні витрати природним шляхом. Величина витрат трансакцій залежить не тільки від правових норм, що регламентують правила укладання угод або гарантують забезпечення прав власності, але рівною мірою й від традицій ринкової поведінки контрагентів обміну. Якщо в суспільстві не існує моральних правил поваги до прав власності, чесності в дотримання контрактів, то контроль із боку права (навіть самого досконалого) не дозволить суттєво знизити трансакційні витрати, як середні, так і абсолютні. Це чітко відслідковується в умовах перехідної економіки.

В умовах централізованої економіки трансакційних витрат взагалі не визначалося, оскільки був відсутній механізм ринкового обміну. Однак існував тінювий ринок, на якому була зайнята певна частина населення, а більшість населення так чи інакше зустрічалася з ним в епоху загального дефіциту. На тінювому ринку трансакційні витрати були вкрай високими тому, що обмін відбувався поза правовими рамками. Під впливом такої ситуації в людей, тісно пов'язаних з «чорним» ринком, формувалися своєрідні моральні й етичні норми, що регулювали їх поведінку. Відповідність такій етиці тінювої економіки дозволяло досягти успіху. Ці норми економічної поведінки ґрунтувалися на правовому нігілізмі, оскільки в умовах реального соціалізму виробництво або торгівля за межами державних установ були поза законом і навіть каралися. З переходом економіки на ринковий шлях

розвитку «чорний» ринок у значній мірі легалізувався. Але в нових умовах його агенти не можуть відразу поміняти правила своєї поведінки, у ринкових умовах вони продовжують порушувати правові норми регулювання економічної діяльності. У значній мірі правовий нігілізм визначається сформованим в уяві більшості населення протиріччям у сприйнятті держави як суб'єкта, що реалізує свої власні інтереси на противагу інтересам народу. Подібна поведінка є опортуністичною й, отже, такою, що різко підвищує витрати функціонування господарської системи.

Практичним завданням господарської етики є обґрунтування й привнесення соціально орієнтованих норм в економіку. Тим самим задаються орієнтири в поведінці економічних агентів. При цьому об'єктом дослідження є етико-економічні витрати ринку: асиметрія інформації; монополія суб'єкта на застосування своєї власної діяльності; причини виникнення й способи коректування опортуністичної поведінки; шляхи зменшення трансакційних витрат. У рамках практичної господарської етики вирішуються проблеми виконання договірних зобов'язань, реалізації прав власності домогосподарств, виконання трудових угод, мотивації трудової діяльності. Саме тому дослідження впливу господарської етики на економічну поведінку мікросуб'єктів дозволить забезпечити адекватний розвиток інституту домогосподарства в ринкових умовах.

Література

1. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / Под ред. д-ра экон. наук А.А.Грищенко. – Х.: Форт, 2008. – 928с.
2. Ляшенко Л.И. Хозяйственная этика в экономических отношениях: институциональные аспекты // Научные труды ДонНТУ. Серия экономическая. Выпуск 34-1(138). – Донецк, ДонНТУ, 2008. – 236с., С.118-124.
3. Носова О.В. Институциональные подходы к исследованию переходной экономики // Экономическая теория. 2006. № 2.
4. Постсоветский институционализм: Монография / Под ред. Р.М. Нуреева, В.В. Дементьева. Донецк: Каштан, 2005.
5. Коуз Р. Природа фирмы / Природа фирмы/ под ред. О.И. Уильямсона и С. Дж. Уинтера. – М.: Дело, 2001.
6. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий. Попытка сравнительного исследования в области социологии религии / Вебер М. Избранное. Образ общества: Пер. с нем. — М.: Юрист, 1994.
7. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Давыдова Ю. Н.; предисл. Гайдено П. П. — М.: Прогресс, 1990.
8. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. - М., 1962.
9. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогообложения // Соч. М., 1955. Т.1.